

Zewnętrzne i wewnętrzne uzależnienie polityki gospodarczej Polski od Związku Radzieckiego po II wojnie światowej

Po zakończeniu II wojny światowej Polska znalazła się w radzieckiej strefie wpływów zgodnie z ustaleniami Wielkiej Trójki na konferencji w Jaltcie. Uzależnienie od Związku Radzieckiego odbywało się wielotorowo i dotyczyło obszaru zarówno politycznego, jak i społeczno-gospodarczego. Niniejsze opracowanie odnosi się do zagadnień ekonomicznych Polski po II wojnie i jest podzielone na dwie powiązane ze sobą części: jedna dotyczy uzależnienia gospodarczego Polski od ZSRR w aspekcie stosunków międzynarodowych i procesów integracyjnych, druga związana jest z wewnętrzną polityką gospodarczą władz komunistycznych według wzorca gospodarki radzieckiej.

Kiedy w 1947 r. Stany Zjednoczone zaproponowały krajom Europy kompleksowy program pomocy gospodarczej, zwany planem Marshalla, początkowa reakcja Rosjan była bardzo ostrożna. Wprawdzie zgodzili się na omówienie amerykańskiej propozycji z Anglikami i Francuzami, ale, jak wskazują dokumenty, głównym ich celem było uzyskanie informacji na temat wysokości, charakteru oraz warunków pomocy oferowanej przez USA¹. Ostatecznie 2 lipca 1947 r. na spotkaniu ministrów spraw zagranicznych Francji, Wielkiej Brytanii i ZSRR w Paryżu Władysław Mołotow, radziecki minister spraw zagranicznych, odrzucił możliwość udziału Związku Radzieckiego w amerykańskim planie. Po fiasku rozmów paryskich przedstawiciele Wielkiej Brytanii i Francji zdecydowali się na omówienie amerykańskiej propozycji bez udziału ZSRR i zaprosili wszystkie państwa europejskie do udziału w konferencji. Zaproszone zostały również kraje Europy Środkowo-Wschodniej, ale radzieckie wycofanie się z dyskusji oznaczało jednoznacznie, że ich udział w jakimkolwiek planie pomocy jest wręcz niemożliwy².

¹ Szerzej na ten temat: M. M. Narinsky, *The Soviet Union and the Marshall Plan: New Evidence of the Soviet Rejection of the Marshall Plan 1947. Two Reports*, Washington DC. 1994.

² Do 11 lipca 1947 r. oprócz Polski udziału w konferencji odmówiły: Rumunia, Czechosłowacja, Jugosławia, Bułgaria, Węgry, Albania i Finlandia.

Reakcja rządu w Warszawie na zaproszenie do udziału w konferencji paryskiej 12 lipca 1947 r. była pozytywna. Premier Józef Cyrankiewicz zapewnił, że celem rządu polskiego jest zacieśnienie przyjaznych stosunków i współpracy z USA³. Polscy przedstawiciele dyplomatyczni w Paryżu, Londynie, Waszyngtonie i Moskwie otrzymali polecenie poinformowania rządów, przy których byli akredytowani, że Polska wyraża chęć udziału w lipcowej konferencji. „Głos Ludu” opublikował artykuł *Polska a Plan Marshalla. Jesteśmy dla USA korzystnym partnerem*, w którym podkreślano rolę Rzeczypospolitej w odbudowie ważnych sektorów gospodarczych Europy – wydobywania węgla, produkcji żywności i transportu⁴.

W wyniku późniejszej jednoznacznej postawy ZSRR na spotkaniu w Paryżu władze polskie zostały zmuszone do podporządkowania się radzieckim dyrektywom. 9 lipca 1947 r. minister spraw zagranicznych Zygmunt Modzelewski wręczył ambasadorom Francji i Wielkiej Brytanii w Warszawie notę odrzucającą zaproszenie do Paryża, podając w niej kilka przyczyn tej decyzji⁵. Jednocześnie premier Cyrankiewicz oświadczył, zgodnie z radzieckimi dyrektywami, że Polska popiera proces odbudowy Europy, ale wyłącznie na zasadach dobrowolnego współdziałania i suwerenności polityczno-gospodarczej wszystkich krajów europejskich. Tłumacząc decyzję rządu polskiego, stwierdził, że odbudowa Europy w ramach planu Marshalla i na amerykańskich warunkach doprowadzi do ponownej hegemonistycznej pozycji Niemiec. Z kolei Władysław Gomułka oświadczył w jednej ze swoich wypowiedzi, że Polska nie chciała *sprzedać* swojej niezależności narodowej za jakiegokolwiek pożyczki i kredyty i dlatego nie przyjęła pomocy amerykańskiej⁶. We wrześniu 1947 r., przemawiając na zakończeniu III Zjazdu Przemysłowego Ziem Odzyskanych, główny polski ekonomista tego okresu, Hilary Minc, powiedział, że Polska nie weźmie udziału w planie Marshalla, i powtórzył za Rosjanami, że oznaczałoby to zgodę na odbudowę mocarstwowości Niemiec⁷.

Po odrzuceniu zaproszenia na konferencję paryską William Clayton, amerykański podsekretarz stanu do spraw gospodarczych, powiedział, że wprawdzie ry-

³ „Rzeczpospolita”, 21 VI 1947.

⁴ „Głos Ludu”, 29 VI 1947.

⁵ W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1918–1990*, Warszawa 1993, s. 114–115.

⁶ N. Kołomejczyk, B. Syzdek, *Polska w latach 1944–1949*, Warszawa 1968, s. 219. Minister spraw zagranicznych Zygmunt Modzelewski stwierdził w Sejmie 22 listopada 1947 r., że skoro plan Marshalla przewidywał dodatkową pomoc dla Niemiec, to: „stało się oczywiste, że zasada priorytetu w odbudowie krajów zniszczonych przez agresję niemiecką przekształcona została przez Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię w jaskrawy priorytet odbudowy Niemiec”.

⁷ W. T. Kowalski, *Polska w świecie 1945–1956*, Warszawa 1988, s. 217.

nek amerykański pozostaje dla Polski otwarty, ale Polacy będą musieli za wszystkie amerykańskie towary płacić dolarami. Z negocjacji przeprowadzanych przez stronę polską i amerykańską w latach 1945–1946 wynikało, że Polska mogła liczyć na pomoc amerykańską w wysokości około 900 mln dolarów⁸. Należy w tym miejscu nadmienić, że pomoc w ramach UNRRA w latach 1945–1947 była najważniejszym zewnętrznym elementem pomocowym powojennej odbudowy gospodarki polskiej i wyniosła ponad 481 mln dolarów, stanowiąc bliski 17% światowego programu i ponad 20% ogółu dostaw przeznaczonych dla Europy⁹.

Po rezygnacji z udziału w amerykańskim programie pomocowym Polska skazana została na długoterminowe porozumienia handlowe z krajami znajdującymi w strefie wpływów radzieckich i na zacieśnienie współpracy gospodarczej ze Związkiem Radzieckim. Historia powojennej współpracy polsko-radzieckiej rozpoczęła się podpisaniem porozumienia o przyjaźni, wzajemnej pomocy i powojennej współpracy w kwietniu 1945 r.¹⁰ Kilka miesięcy później, 16 sierpnia 1945 r., Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN) i rząd ZSRR podpisały porozumienie w sprawie granic i reparacji, na podstawie którego Polska miała otrzymać 15% wartości wszystkich reparacji otrzymanych przez Związek Radziecki z radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec¹¹. W zamian Rosjanie zażądali dostaw węgla po wyjątkowo niekorzystnej dla strony polskiej cenie: 8 mln ton w 1946 r., 13 mln ton w każdym roku w latach 1947–1950 i 12 mln ton corocznie, aż do zakończenia okupacji Niemiec przez stronę radziecką¹². Koncepcja taniego węgla została oparta na analizie radzieckich ekspertów, którzy porównali wartość majątku przyłączonych do Polski Ziemi Zachodnich i Północnych (został oceniony na 9500 mln dolarów) z majątkiem na Ziemiach Wschodnich, przyłączonych do Związku Radzieckiego (ten majątek został oceniony na 3600 mln dolarów). Na podstawie porozumienia z sierpnia 1945 r. Polska miała dostarczyć Związkowi Radzieckiemu

⁸ A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 1998, s. 98.

⁹ S. Jankowski, *Odbudowa i rozwój przemysłu polskiego w latach 1944–1949*, Warszawa 1989, s. 320–323.

¹⁰ *Współpraca gospodarcza Polski i ZSRR – wzajemne korzyści*, Centrum Informacji Naukowej, Warszawa 1988, s. 1.

¹¹ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, Warszawa 1995, s. 582–583.

¹² M. Dewar, *Soviet Trade with Eastern Europe 1945–1949*, Westport, Connecticut 1972, s. 39–40. Od lutego 1947 r. te wielkości zostały zmniejszone o 50%. Autorka cytuje oświadczenie Stanisława Mikolajczyka, przebywającego wtedy już na emigracji, który stwierdził, że Polska dostarcza ZSRR węgiel po cenie 1,25 dolara za tonę.

węgiel w cenie 1,14 dolara za tonę, co w rzeczywistości pokrywało zaledwie koszty transportu. W tym samym czasie jedna tona węgla na rynku międzynarodowym kosztowała około 10 dolarów. Francja i Szwecja proponowały Polsce za dostawy węgla inne surowce (bawełnę, rudę żelaza), ale polski przemysł górniczy nie był w stanie zwiększyć poziomu wydobycia węgla na tyle, by móc zaspokoić zapotrzebowanie innych państw¹³.

Po nieprzystąpieniu Polski do planu Marshalla rząd Związku Radzieckiego rozpoczął negocjacje na temat długoterminowego porozumienia handlowego. 26 stycznia 1948 r. w Moskwie podpisano pięcioletnie porozumienie o wzajemnych dostawach towarów o wartości około 1 mld dolarów na lata 1948–1952 w cenach zatwierdzanych każdego roku na bazie cen światowych¹⁴. Rozliczenia miały odbywać się na zasadzie dwustronnego clearingu, drogą rozliczeń bezgotówkowych. Porozumienie to przyczyniło się do wzrostu obrotów handlowych między Polską i Związkiem Radzieckim o 30–35%. Na Zachodzie postrzegano je nie jako radziecką próbę skompensowania Polsce rezygnacji z korzyści płynących z uczestnictwa w planie Marshalla, ale jako powiązanie procesu rozwoju gospodarki polskiej z planami i założeniami Związku Radzieckiego. Z kolei Hilary Minc, w wywiadzie dla „The Times” z 31 stycznia 1948 r., tłumaczył, że w ramach planu Marshalla Polska otrzymałaby towary konsumpcyjne różnej jakości i użyteczności, natomiast w ramach porozumienia z Rosjanami dostanie dobra kapitałowe, które umożliwią jej rozwój potencjału przemysłowego, pozwolą na produkcję dóbr konsumpcyjnych, na zwiększenie wydajności w rolnictwie i w dłuższym okresie na wzrost obrotów handlowych z innymi krajami. Dodał również, że radziecki kredyt udzielony został bez jakichkolwiek dodatkowych warunków politycznych i że Polska nie będzie musiała deponować na rachunku specjalnym złotych, co musiałaby zrobić w przypadku przyjęcia amerykańskiej pomocy¹⁵.

¹³ Na uwadze należy mieć fakt, że 12–13 mln ton węgla stanowiło olbrzymi jednostkowy wysiłek dla polskiej gospodarki, która w 1946 r. wydobyla 47,3 mln ton, w 1947 r. 59,1 mln ton, w 1948 r. 70,3 mln ton, a w 1949 r. 74,1 mln ton węgla. A. Jezierski, B. Petz, *Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944–1975*, Warszawa 1980, s. 86. Ostateczne rozliczenie porozumienia węglowego nastąpiło w listopadzie 1956 r. podczas pobytu Władysława Gomułki w Moskwie. S. Długosz, *Służylem dziwięciu premierom*, Warszawa 1992, s. 23.

¹⁴ M. Dewar, op. cit., s. 42–43.

¹⁵ Ibidem, s. 44–45. Propagandowy wydźwięk miał również artykuł w „Polsce Zbrojnej” (6 VI 1949), w którym pocieszano czytelników twierdzeniem, że Polska ma się lepiej z 450 mln dolarów kredytu ze Związku Radzieckiego niż z kredytem komercyjnym w wysokości 600 mln dolarów z Międzynarodowego Funduszu Walutowego, ponieważ może otrzymać teraz nie kon-

Umowy z 26 stycznia 1948 r. zostały rozszerzone protokołem z 30 maja 1949 r. na dostawy dodatkowych obiektów dla przemysłu koksowniczego i chemicznego, zakładów uszlachetniających węgiel, przędzalni i innych przedsiębiorstw. Na zakup surowców dla wyżej wymienionych gałęzi przemysłu Związek Radziecki udzielił Polsce trzyletniego kredytu na sumę 79,5 mln rubli we wrześniu 1949 r. Rok później, 29 czerwca 1950 r., między Polską i ZSRR została podpisana kolejna wieloletnia umowa kredytowa na dostawy obiektów przemysłowych i sprzętu inwestycyjnego na lata 1951–1958. Zgodnie z porozumieniem Związek Radziecki zobowiązał się dostarczyć Polsce wyposażenie dla 30 kluczowych zakładów przemysłowych na sumę 400 mln rubli (100 mln dolarów) i wykonanie dokumentacji technicznej oraz niezbędnych projektów dla obiektów budowlanych i patenty¹⁶. W rzeczywistości oznaczało to całkowite uzależnienie się od polityki gospodarczej Związku Radzieckiego.

Problemy z Polską i Czechosłowacją, które chciały przyjąć amerykańską pomoc, a także niespodziewana szybka reakcja państw Europy Zachodniej na amerykańską propozycję wbrew groźbom ZSRR spowodowały radziecką odpowiedź w postaci planu Molotowa. Była to oferta dwustronnych układów handlowych pomiędzy ZSRR a poszczególnymi państwami Europy Środkowo-Wschodniej, podpisana 12 lipca 1947 r. w Moskwie, będąca w rzeczywistości narzędziem kontroli obrotów handlowych tych państw¹⁷.

Ostateczną odpowiedzią Związku Radzieckiego na plan Marshalla i procesy integracyjne w Europie Zachodniej było powstanie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) w styczniu 1949 r. Była to bodajże jedyna organizacja międzynarodowa działająca przez 10 lat bez zasad statutowych. Kierownictwo radzieckie nie było zainteresowane tworzeniem mechanizmów współpracy multilateralnej i dążyło raczej do rozwoju stosunków bilateralnych między poszczególnymi państwami oraz do silnego połączenia gospodarek tych państw z gospodarką Związku Radzieckiego. RWPG powstała w wyniku uzgodnień podjętych przez przedstawicieli Związku Radzieckiego, Bulgarii, Czechosłowacji, Polski, Rumunii i Węgier¹⁸.

serwy zawierające końskie mięso ani omlety w proszku, lecz towary przemysłowe dla odbudowy przemysłu.

¹⁶ T. P. Alton, op.cit., s. 284.

¹⁷ O planie Molotowa szerzej w: H. Bartoszewicz, *Stosunki polityczne ZSRR z państwami Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w latach 1944–1948*, Warszawa 1988, s. 447–465.

¹⁸ A. Marszałek, *Integracja ekonomiczna krajów RWPG a stosunki międzynarodowe. Geneza niepowodzenia*, Łódź 1991, s. 50–53. RWPG była organizacją otwartą i w 1949 r. przyjęto w jej poczet Albanii, w 1950 r. – NRD, w 1962 r. – Mongolię, w 1972 r. – Kuba, a w 1978 r. –

Celem Rady było stworzenie platformy współpracy gospodarczej państw budujących komunizm. W Moskwie przedstawiono główne zadania RWPG: wspólne uzgadnianie planów rozwoju gospodarczego, współpracę naukowo-techniczną, wzajemną pomoc techniczną, wymianę doświadczeń gospodarczych, pomoc w przypadku klęsk żywiołowych czy dyskryminacji jednego z państw członkowskich przez inne kraje¹⁹.

Konkretne cele i zadania funkcjonowania RWPG zmieniały się w zależności od etapu jej działalności i sytuacji gospodarczej państw członkowskich. Gdy powołano Radę w 1949 r., jej głównym celem było nawiązanie ścisłych stosunków gospodarczych między państwami środkowoeuropejskimi a Związkiem Radzieckim, w okresie późniejszym Rada rozwiązywała już konkretne problemy społeczno-gospodarcze.

System rozliczeń między państwami członkowskimi opierał się przez dłuższy czas na dwustronnych clearingowych umowach handlowych i płatniczych. Zadaniem takiego clearingu było rozliczenie należności i zobowiązań powstałych w wyniku z góry ustalonych obrotów handlowych. Uzgodnienia finansowe stanowiły tylko rachunkowe przedstawienie wcześniej ustalonych wielkości i asortymentu importowanych i eksportowanych towarów. Bilateralny charakter rozliczeń oznaczał brak swobody w dysponowaniu środkami pieniężnymi, ponieważ rozliczenia w umownej jednostce rozrachunkowej – rublu transferowym – polegały na równoważeniu bilansów płatniczych obu państw²⁰. Clearing dwustronny i wymiana barterowa nie sprzyjały rozwojowi współpracy i efektywności w odróżnieniu od sytuacji w państwach Europy Zachodniej, gdzie współpraca multilateralna i ograniczanie barier celnych powodowały wzrost efektywności gospodarowania. Dopiero w latach 60. XX w. zaproponowano koncepcję zmiany systemu rozliczeń i przejścia do rozliczeń wielostronnych, ale w praktyce nadal stosowano rozliczenia bilateralne²¹.

Integracja krajów socjalistycznych w ramach RWPG przebiegała w sposób odmienny niż integracja zachodnioeuropejska. Ograniczały ją w istotny sposób tendencje autarkiczne, brak zsynchronizowanych planów gospodarczych i inwe-

Socjalistyczną Republikę Wietnamu.

¹⁹ B. Reutt, *Podstawowe dokumenty RWPG i organizacji wyspecjalizowanych*, Warszawa 1972, s. 44.

²⁰ A. Wasilkowski, *Socjalistyczna integracja gospodarcza*, Warszawa 1974, s. 220–222.

²¹ W. Wilk, *Integracja wschodnioeuropejska – powstanie, funkcjonowanie i upadek*, Wrocław 1994, s. 45–50.

stycyjnych oraz nieekonomiczne wykorzystywanie surowców²². Jej cele zostały podporządkowane wytycznym partii komunistycznych i były uzależnione od aktualnych wymogów politycznych i zasad centralnego planowania. Efekty gospodarcze współpracy były raczej mierne, ponieważ przyjęto nakazowo-rozdzielczy model kierowania ze scentralizowanym systemem podejmowania decyzji, brakiem wolnego rynku i lekceważeniem parametrów ekonomicznych²³.

Integracja w ramach RWPG miała głównie polityczno-społeczny i ideologiczny charakter. Decyzje dotyczące współpracy gospodarczej podejmowano w wielu ośrodkach narodowych, pomijając znaczenie ośrodka ponadnarodowego, który pełnił jedynie funkcje koordynacyjne, a jego niewiążące decyzje miały charakter ogólnych zaleceń. Cechą tego modelu był jednocześnie brak mechanizmu rynku międzynarodowego, którego uczestnikami byłyby przedsiębiorstwa państw członkowskich, uprawnione do podejmowania samodzielnych decyzji, a powiązania integracyjne zbudowano wyłącznie za pomocą narzędzi administracyjnych: umów międzynarodowych, koordynacji planów gospodarczych, procedur konsultacyjnych na różnych szczeblach administracji centralnej administracji państw członkowskich. Z kolei takie narzędzia mechanizmu ekonomicznego, jak: ceny, kursy walut, pieniądź, rozliczenia multilateralne nie odgrywały aktywnej roli w procesie scalania gospodarek. W ramach RWPG poszczególne państwa członkowskie inwestowały we wszystkie rodzaje produkcji (zaniedbując rozwój specjalizacji), a import ograniczały wyłącznie do towarów niezbędnych, których u siebie nie mogły jeszcze produkować, eksport zaś traktowały jako źródło dewiz na opłacenie importu.

Kluczem do tego rodzaju integracji był jednolity ustrój komunistyczny, stwarzający specyficzną więź ideologiczną, polityczną, gospodarczą i wojskową opartą o hegemonię Związku Radzieckiego. ZSRR stworzył organizację w celu podporządkowania współpracy gospodarczej państw środkowoeuropejskich jego politycznej i militarnej strategii oraz nadania tej współpracy spójnego i skoordynowanego charakteru. W zasadzie do 1989 r. stosunki gospodarcze w tym regionie były podobne. Był to układ monocentryczny, w którym rolę centrum gospodarczego i decyzyjnego odgrywał ZSRR. Międzynarodowy podział pracy sprowadzał się do dostarczaniu przez centrum paliw i surowców oraz tzw. ciężkich technologii

²² W. Martin, *Polska Rzeczpospolita Ludowa a Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej*, [w:] *Dylematy gospodarki polskiej – The Dilemmas of the Polish Economy*, Londyn 1965, s. 169.

²³ W. Wilk, *op.cit.*, s. 66.

pozostałym krajom, których gospodarki miały strukturę komplementarną wobec centrum, a wobec siebie były konkurencyjne²⁴.

Powojenna rzeczywistość Polski oznaczała granice narzucone przez zwycięskie mocarstwa, przemieszczanie się milionów przesiedleńców, zniszczone miasta i infrastrukturę, zrujnowany przemysł i rolnictwo. Aparat nowej władzy ludowej powstawał w zgodzie z zasadami dyktatury proletariatu niż według reguł demokratycznych. Zapotrzebowanie zgłaszane wobec myśli ekonomicznej w tym okresie miało prosty i pilny charakter – tworzenie i realizacja programów odbudowy gospodarczej²⁵. Cele polityki gospodarczej, doktryny i idee pojawiały się w programach różnych ugrupowań partyjnych, ale nawet Polska Partia Robotnicza (PPR) początkowo starała się odcinać od sugestii, że jej celem jest wprowadzenie w Polsce radzieckiego wzorca gospodarczego. W dokumencie programowym wydanym 22 lipca 1944 r., *Manifeście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, nie wspomniano o tworzeniu gospodarki socjalistycznej czy komunistycznej, nie zapowiedziano nawet nacjonalizacji przemysłu, a ograniczono się jedynie do obietnicy dokonania radykalnej reformy rolnej. Działacze PPR ostro protestowali przeciwko sugestiom, że chcą wprowadzenia kolchozów w Polsce²⁶. Komuniści w Polsce nie mieli spójnego programu gospodarczego. Z prac klasyków marksizmu wynikało tylko, że trzeba stworzyć ustrój w dwóch etapach – socjalizmu i komunizmu w ramach centralnego planowania. Stąd też cały kraj stał się świadkiem i jednocześnie uczestnikiem wielkiego eksperymentu – po odbudowie gospodarczej nastąpił proces gwałtownej industrializacji. Radziecka myśl ekonomiczna, która zdominowała polską myśl ekonomiczną, została zamknięta w ramach jednego kierunku – marksistowskiego, ale w ujęciu narzuconym przez władzę partyjno-polityczną²⁷.

Początkowa odbudowa gospodarki polskiej była utrudniona z powodu ogromu zniszczeń wojennych, zmian terytorialnych i zmian w strukturze ludności. Ogólna powierzchnia terytorium Polski zmniejszyła się o 20%, a jej całkowita populacja o ponad 30%. W wyniku zmiany granic zmieniła się struktura gospodarczo-prze-strzenna kraju. Przyłączone na zachodzie Ziemie Odzyskane miały lepiej rozbudowaną infrastrukturę, silniejszy stopień zurbanizowania i były bardziej uprzemysłowione niż pozostałe tereny Polski. Na obszarze tym znajdowały się bogate złoża

²⁴ E. Okoń-Horodyńska, *Transformacja systemowa w gospodarkach socjalistycznych*, Katowice 1995, s. 133.

²⁵ W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1988, s. 568.

²⁶ Z. Landau, W. Roszkowski, *Polityka gospodarcza II RP i PRL*, Warszawa 1995, s. 89.

²⁷ W. Stankiewicz, op.cit., s. 526.

węgla kamiennego, jedno z największych w Europie, na terenie Górnego i Dolnego Śląska, rudy metali kolorowych (cynku, ołowiu, miedzi, niklu, chromu itp.) oraz zasoby surowców do produkcji materiałów budowlanych, szklanych i ceramicznych. Polska uzyskała na zachodzie 312 mil wybrzeża ze Szczecinem, rzekę Odrę i sieć kanałów wodnych i kolejowych. Z kolei po przyłączeniu do ZSRR polskich ziem na wschodzie Rzeczpospolita straciła złoża ropy naftowej, gazu ziemnego i aż 17% swojego areалу leśnego, co spowodowało spadek polskiego eksportu drewna, który przed wojną stanowił około 25% wielkości całkowitego eksportu. W konsekwencji zmian terytorialnych zmieniła się struktura polskiego handlu zagranicznego. Polska w okresie tuż powojennym przestała eksportować drewno i tradycyjne towary rolne. W tym okresie głównymi towarami eksportowymi stały się węgiel i koks – przez pewien czas w 1948 r. Polska stała się nawet jego największym eksporterem w Europie i drugim co do wielkości na świecie, po Stanach Zjednoczonych²⁸.

W wyniku polityki okupanta i działań wojennych zginęło ponad sześć milionów osób, co stanowiło 22% obywateli kraju, zamieszkałych w granicach państwa polskiego przed 1 września 1939 r.²⁹ Strata była tym większa, że dotyczyła najbardziej twórczych i przedsiębiorczych grup ludności polskiej: inżynierów, naukowców, lekarzy, prawników i urzędników, czyli fachowców niezbędnych do odbudowy kraju. Wymordowanie ogromnej większości ludności żydowskiej również zahamowało proces odbudowy, zwłaszcza małych i średnich przedsiębiorstw, rzemiosła i handlu³⁰.

Zniszczenia wojenne zmniejszyły majątek narodowy Polski przedwojennej o około 38%, ponad 60% zakładów przemysłowych uległo całkowitemu lub częściowemu zniszczeniu, brakowało surowców, materiałów i energii, a także podstawowych środków produkcji rolnej, zwłaszcza maszyn i nawozów sztucznych. W 1946 r. produkcja rolna stanowiła 57% stanu z 1938 r., a dochód narodowy Polski spadł w latach 1938–1946 o 52%³¹.

Zniszczenia te przybrały rozmiary nieporównanie wyższe niż w innych krajach Europy Zachodniej i zostały oszacowane na 30 900 mln dolarów (według siły

²⁸ M. Dewar, op.cit., s. 33–34.

²⁹ A. Karpiński, *Zarys rozwoju gospodarki Polski Ludowej*, Warszawa 1980, s. 13. Dla porównania straty ludnościowe we Francji wyniosły w latach wojny 1,5% stanu ludności sprzed wojny, w Wielkiej Brytanii – 0,8%, w Stanach Zjednoczonych – 0,14%.

³⁰ Szacuje się, że spośród 3 mln Żydów zamieszkujących teren Polski okupację przeżyło około 100 tysięcy. J. R. Szaflik, *Historia Polski 1939–1947*, Warszawa 1987, s. 35.

³¹ J. Skodlarski, *Zarys historii gospodarczej Polski*, Warszawa 2007, s. 357–358.

nabywczej dolara z 1938 r.) strat bezpośrednich (wartość zniszczonego kapitału i zagarniętej przez okupanta produkcji) oraz strat pośrednich (wartość produkcji utraconej na skutek zniszczenia kapitału rzeczowego oraz śmierci bądź kalectwa ludzi zatrudnionych w sferze produkcji)³². W przemyśle metalowym straty sięgały około 60% zdolności produkcyjnych, a w pozostałych gałęziach przemysłu – 50–70% ich przedwojennego wyposażenia³³. Działania wojenne i polityka okupanta doprowadziły do olbrzymich strat materialnych w transporcie – łączne zniszczenia stanowiły około 74% majątku transportu kolejowego. Słabo rozwinięty przed wojną przemysł motoryzacyjny został praktycznie całkowicie zdewastowany, straty wynosiły około 98%. W 100% został zniszczony sprzęt lotnictwa, a lotniska w 80%³⁴.

Specyfiką lat 1944–1946 był fakt, że do maja 1945 r. na części ziem polskich toczyły się jeszcze działania wojenne, czego bezpośrednią konsekwencją było podporządkowanie produkcji przemysłowej potrzebom wojny. Dopiero w drugim półroczu 1945 r. zaczęto przestawiać przemysł na potrzeby cywilne i pokojowe. Do końca tego roku w miarę sprawnie funkcjonowały przedsiębiorstwa we wszystkich podstawowych sektorach przemysłu. Ponieważ wiele zakładów pracy nie miało swoich właścicieli, robotnicy organizowali się w tzw. komitety fabryczne. Sabotowali wywóz i rozbiórkę maszyn przez Niemców, ochraniali fabryki przed wysadzeniem w powietrze, ukrywali narzędzia i surowce, obsługiwali pompy w kopalniach, chroniąc je przed zatopieniem, utrzymywali w ruchu elektrownie, spuszczały surowkę z pieców, chroniąc ją przed zniszczeniem, i walczyli z Niemcami³⁵. Przemysł pracował, opierając się na krótkoterminowych, odcinkowych, miesięcznych i kwartalnych planach. W październiku 1945 r. powstał Centralny Urząd Planowania (CUP), którego zadaniem było zaplanowanie przyszłego procesu odbudowy i rozbudowy gospodarki. W początkowym okresie działalność CUP ograniczała się głównie do rozwiązywania bieżących problemów gospodarczych (np. miesięcznych rozdziałów artykułów deficytowych i kwartalnych rozdziałów kredytów krótkoterminowych) i polegała na rozwiązywaniu problemów wąskich gardeł³⁶.

Lata 1947–1949 określone zostały jako etap właściwej odbudowy kraju i związane były z realizacją planu trzyletniego, uchwalonego przez Sejm w lipcu 1947 r.

³² *Polska w liczbach 1944–1961*, Warszawa 1962, s. 6.

³³ *Straty przemysłu w Polsce*, AAN, zespół CUP/ 456.

³⁴ *Sytuacja gospodarcza Polski*, CUP, Warszawa 1947, s. 107–118.

³⁵ J. W. Gołębiowski, *Ustawa o nacjonalizacji przemysłu w Polsce*, Lublin 1981, s. 9–10.

³⁶ A. Jeziński, op.cit., s. 30.

Plan ten w opinii ekspertów nie zawierał żadnych nierealnych celów, był dość ogólnikowy i zakładał przekroczenie produkcji przemysłowej o 110% w stosunku do 1938 r., produkcji rolnej o 10%, podniesienie stopy życiowej ludności oraz scalenie wszystkich ziem wchodzących w skład Polski po 1945 r. Entuzjazm ludzki był wówczas głównym czynnikiem rozwojowym – najbiedniejsi przyjęli nowy ustrój z nadzieją, biedota wiejska po otrzymaniu ziemi na własność stała się sojusznikiem komunistów, w miastach nowy ustrój spotkał się z poparciem tych, którzy dostali pracę. Warstwy inteligentkie podeszły do socjalizmu z większą rezerwą, choć część z nich udzieliła poparcia nowej władzy i polityce gospodarczej. Młodzież również uczestniczyła w różnych czynach produkcyjnych – wydaje się, że przez kilka lat po zakończeniu wojny nie przywiązywała ona szczególnej wagi do wysokości zarobków, ponieważ miejsce w hotelu robotniczym i wyżywienie często stanowiło jedyną rekompensatę za słabo opłacaną pracę³⁷.

Realizacja celów planu trzyletniego już w pierwszym roku napotkała wiele trudności. Latem 1947 r. UNRRA zaprzestała udzielania pomocy i prawie równocześnie pojawiły się problemy z otrzymaniem przez Polskę amerykańskich kredytów, co w konsekwencji doprowadziło do ograniczenia importu surowców i materiałów niezbędnych do odbudowy kraju. Ostra zima na przełomie 1946 i 1947 r., paraliżująca głównie transport węgla, a potem wiosenne powodzie i letnia susza były kolejnymi czynnikami utrudniającymi realizację planu³⁸. Nie przewidywał on kolektywizacji wsi, ponieważ po surowej zimie i wiosennych klęskach zebrane przez rolników plony były bardzo niskie i aby wyżywić społeczeństwo, rząd musiał pójść na wszelkie możliwe ustępstwa na rzecz chłopów. Mimo problemów plan trzyletni był chyba jedynym, którego założenia zrealizowano prawie w całości, łącznie z powrotem poziomu handlu zagranicznego do wartości z 1938 r.³⁹

W grudniu 1948 r. na Kongresie Zjednoczeniowym Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Partii Socjalistycznej Hilary Minc przedstawił zasady nowej polityki społeczno-politycznej, które znalazły wyraz w wytycznych planu sześcioletniego na lata 1950–1955. Prace nad koncepcją dalszego rozwoju ekonomicznego podjęto już w okresie realizacji planu trzyletniego. W końcu lat 40. XX w., po całkowitym przejściu władzy przez komunistów, dyskusje merytoryczne zastąpiono decyzjami politycznymi. Sprowadzały się one do bezkrytycznego przenoszenia wzorów

³⁷ P. Bożyk, *24 kraje Europy Środkowej i Wschodniej. Transformacja*, Warszawa 2002, s. 13.

³⁸ D. W. Douglas, *Transitional Economic Systems. The Polish-Czech Example*, New York–London 1972, s. 63–64.

³⁹ J. Skodlarski, op.cit., s. 380–386.

radzieckich na polski grunt. Powoływano się przy tym głównie na rozwiązania strukturalne w przemyśle radzieckim, bez uwzględniania własnych doświadczeń i krajowych uwarunkowań. Komuniści odrzucili zaproponowaną przez CUP koncepcję planu dwunastoletniego na lata 1950–1962, który miał być podzielony na trzy okresy i zakładał stopniowy wzrost gospodarczy. Władze partyjne przyjęły do realizacji tezy opracowane przez Ministerstwo Przemysłu i Handlu, które kładły nacisk na szybkie uprzemysłowienie i rozwój przemysłu ciężkiego i stały się podstawą planu sześcioletniego. Centralnym organem planującym była Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego (PKPG) pod kierownictwem H. Minca, która pełniła zarazem rolę głównego ośrodka koordynującego politykę ekonomiczną. Monopol partii na decyzje gospodarcze ograniczony był jedynie podległością wobec ZSRR. Głównym narzędziem kierowania gospodarką był dyrektywny plan obejmujący wszystkie działy i gałęzie przemysłu. W ten sposób zredukowano do minimum oddziaływanie na gospodarkę parametrów ekonomicznych. Przedsiębiorstwa zostały ubezwłasnowolnione jako podmioty ekonomiczne. Najważniejsze decyzje gospodarcze dotyczące inwestycji, produkcji, zatrudnienia, zaopatrzenia, zbytu i płac podejmowały centralne władze polityczno-gospodarcze. Podstawowym kryterium oceny działalności przedsiębiorstw było wykonanie planu, a nie ich rentowność. W związku z tym dyrektorzy firm ukrywali posiadane rezerwy produkcyjne i zabiegali o przydział jak największej ilości środków. Dążenie do wykonania planu za wszelką cenę doprowadzało do ich marnotrawstwa, ale to nie miało wpływu na losy przedsiębiorstwa, ponieważ straty były pokrywane ze środków państwowych. Z polskiej gospodarki wyeliminowany został rachunek ekonomiczny⁴⁰.

Kiedy latem 1950 r. wybuchła wojna w Korei, dokonano istotnej modyfikacji planu. Władze w Moskwie, za pośrednictwem ministra obrony Polski, Konstantego Rokossowskiego, zadecydowały o szybkim rozwoju potencjału militarnego kraju, którym miał kierować wiceprzewodniczący PKPG Piotr Jaroszewicz, wspierany przez liczne grono doradców radzieckich. Na początku 1951 r. przystąpiono do rozbudowy przemysłu wojskowego kosztem innych sektorów gospodarki. W samym tylko 1951 r. nakłady inwestycyjne na zbrojenia zwiększono o 70%, w 1952 r. o 151%, w 1953 r. o 500%, a w 1954 r. o 338%. Część nakładów na te inwestycje ukryta została w budżetach cywilnych. W ten sposób tworzono zaplecze dla wojsk radzieckich stacjonujących w Polsce i Niemieckiej Republice Demokratycznej. Z planu skreślono wiele inwestycji związanych z produkcją dóbr konsumpcyj-

⁴⁰ Ibidem, s. 393–394.

nych i dla sektora rolnego. Spowodowało to wydłużanie się listy artykułów deficytowych, ponieważ produkcja dóbr konsumpcyjnych nie nadążała za potrzebami społecznymi. Braki na rynku wiązały się także z upadkiem wielu drobnych przedsiębiorców prywatnych i rzemieślników oraz trudną sytuacją w rolnictwie. Rosło niezadowolenie wśród robotników⁴¹.

W rezultacie plan sześcioletni nie tylko nie został w pełni zrealizowany, lecz przyniósł znacznie pogorszenie warunków bytowych ludności. Do założeń planu na lata 1951–1952 wprowadzono wiele nowych zadań inwestycyjnych w przemyśle ciężkim i przekroczone możliwości akumulacji kapitału kosztem ograniczenia spożycia. W wyniku industrializacji dokonały się zmiany strukturalne w wytwarzaniu PKB i nastąpił postęp w urbanizacji kraju. Była ona jednak realizowana za cenę obniżenia poziomu życia społeczeństwa i wywołała wiele skutków negatywnych, a przede wszystkim uzależniła polską gospodarkę od Związku Radzieckiego. Kierunek rozwoju ekonomicznego Polski został wyznaczony przez imperialne cele potężnego sąsiada. Jednym z nich był rozwój i wyposażenie wojska polskiego. Nakłady na siły zbrojne wymuszały ograniczenie środków finansowych i rzeczowych na pozostałe działy gospodarki. Przestarzała technika i technologia dostarczane przez stronę radziecką przyczyniły się do zwiększenia dystansu gospodarczego w stosunku do krajów wysokorozwiniętych. Zakaz eksportu z Zachodu wielu surowców strategicznych, materiałów i urządzeń wpłynął w istotny sposób na wielkość obrotów handlu zagranicznego. Zmusił on Polskę do realizacji procesu odbudowy i rozwoju gospodarki w izolacji od rozwiniętych państw Europy Zachodniej. Polska nie mogła też liczyć na uzyskanie kredytów ani na dopływ specjalistów i nowych technologii z krajów zachodnioeuropejskich. Kredyty i pomoc specjalistyczna mogły wprawdzie nadejść, ale prawie wyłącznie ze Związku Radzieckiego. Zgodnie z koncepcją marksistowską przywódcy partii komunistycznych nie doceniali roli handlu zagranicznego w rozwoju gospodarczym kraju, toteż jednym z ważnych celów rozwoju gospodarczego było zmniejszenie zależności gospodarki od wpływu importu i eksportu. Polski program rozwoju gospodarki miał zatem charakter wybitnie autarkiczny, co spowodowało dość długotrwałą tendencję niedoceniańa roli eksportu w pobudzaniu rozwoju gospodarczego i zbytne forsowanie produkcji antyimportowej⁴².

⁴¹ Ibidem, s. 397.

⁴² Ibidem, s. 27–28.

Efekty prowadzenia takiej polityki gospodarczej nie kazały długo na siebie czekać. Obniżenie płac realnych, zmniejszenie inwestycji w działach produkujących środki konsumpcji, spadek wartości produkcji rolnej i wzrost poziomu inflacji doprowadziły do drastycznego pogorszenia się sytuacji materialnej prawie wszystkich grup ludności oraz niezadowolenia społecznego. Dopiero zakończenie wojny koreańskiej umożliwiło rozbudowę przemysłu dóbr konsumpcyjnych i dla rolnictwa, jednak zasadnicza tendencja koncentracji rozbudowy przemysłu ciężkiego nie została zmieniona. Jedną z cech charakterystycznych planu sześcioletniego były zbyt niskie nakłady inwestycyjne na produkcję rolną, co w efekcie doprowadziło do jego niedoinwestowania i stałego powiększania się deficytu towarów rolnych na rynku, a to z kolei wymagało stałego importu uzupełniającego⁴³.

W końcu lat 40. XX w. władze komunistyczne powierzyły naukom ekonomicznym ważne zadanie walki z ideologią burżuazyjną i upowszechniania radzieckich doświadczeń gospodarczych. Ekonomiści podjęli się również próby wyjaśnienia innych zagadnień dotyczących m.in. działania praw ekonomicznych socjalizmu, form własności środków produkcji, charakteru gospodarki towarowej i w powiązaniu z nią roli planowania i praw wartości, reprodukcji i dochodu narodowego⁴⁴. Jak już wspomniano, straty polskiej nauki były ogromne. Wraz z wyzwoleniem kraju rozpoczął się proces uruchamiania szkół wszystkich szczebli i przyciągania wszystkich dostępnych wykładowców bez względu na ich orientację polityczną. W szybkim tempie odradzały się lub były organizowane uczelnie, w których kształcono głównie ekonomistów na potrzeby handlu i innych działów gospodarki narodowej. Wszystkie liczące się katedry ekonomiczne obsadzone były naukowcami niezwiązanymi z orientacją marksistowską, co bardzo niepokoiło nową władzę⁴⁵. Komuniści nie mieli własnych ekonomistów rangi akademickiej, co zdopingowało władze do uruchomienia intensywnego procesu kształcenia kadr partyjnych i wielkiej akcji popularyzacji podstaw ekonomii marksistowskiej. Był to najtrudniejszy okres polskiej myśli ekonomicznej, ponieważ została ona zmuszona do przyjęcia

⁴³ A. Karpiński, *op.cit.*, s. 31.

⁴⁴ J. Skodlarski, *op.cit.*, s. 366.

⁴⁵ Na UW katedrą ekonomii politycznej kierował Stefan Zaleski, głoszący poglądy zbliżone do katolickiego solidaryzmu. SGH zatrudniała Aleksiego Wakara, który uprawiał ekonomię matematyczną i neoklasyczną. Na Uniwersytecie Jagiellońskim wykładał Adam Krzyżanowski, liberał i neoklasycyk, na uniwersytecie w Poznaniu – Edward Taylor, wierny koncepcjom neoklasycyzmu i za to przeniesiony na wcześniejszą emeryturę w ramach polityki represji. Współpracę z nową władzą podjął także Stanisław Grabski. Próbę współdziałania z nowym układem sił politycznych i społecznych podjął Edward Lipiński. W. Stankiewicz, *op.cit.*, s. 570.

i uzasadnienia odgórnie narzuconego programu budowy podstaw gospodarki socjalistycznej⁴⁶. Hilary Minc, od 1948 r. faktyczny kierownik polityki gospodarczej PRL, w swoich licznych publikacjach wyjaśniał cele partyjnego programu gospodarczego, zadania nacjonalizacji przemysłu, kontroli handlu i cele planowania gospodarczego. W krótkim czasie grupa działaczy partyjnych, przygotowywana w ekonomicznych szkołach krajowych i na studiach w ZSRR, obsadziła kluczowe urzędy lub ważne stanowiska na uczelniach. Część z nich stała się znana po zakończeniu obrad I Zjazdu Ekonomistów Polskich, który odbył się w Warszawie w dniach 8–10 grudnia 1950 r. W referacie programowym *O stanie nauk ekonomicznych w Polsce* całościowej krytyce poddano osiągnięcia polskiej burżuazyjnej pseudonauki ekonomicznej. Referentem był Włodzimierz Brus, który w ZSRR odbył studia ekonomiczne, wrócił do kraju jako oficer polityczny Wojska Polskiego, podjął działalność naukową i przeniósł na polski grunt oficjalną ekonomię marksistowsko-leninowską. Ekonomiści będący zwolennikami marksizmu utrwalali monopol oficjalnej ekonomii marksistowskiej. Wszystkie liczące się stanowiska akademickie i organizacyjne w szkolnictwie ekonomicznym zostały obsadzone przez młodych marksistów. Po ukazaniu się w 1952 r. pracy Stalina *Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR* zorganizowano wielką akcję popularyzacyjną i propagandową, w której zmuszeni byli brać udział nawet wybitni uczeni. Radziecki podręcznik ekonomii politycznej stał się obowiązkową pomocą w nauczaniu ekonomii. Przykładem publikacji wzorowanych na opracowaniu Stalina były niektóre publikacje Włodzimierza Brusa i Maksymiliana Pohorille, którzy wydali wiele znanych opracowań i skrypt *Zarys ekonomii politycznej socjalizmu*, wykorzystywany na wielu uczelniach. W 1953 r. ich kolejna praca *Zagadnienia budowy ekonomicznych podstaw socjalizmu* miała być próbą „oświetlenia teoretycznych podstaw praktyki budownictwa socjalistycznego w Polsce”⁴⁷.

⁴⁶ Ibidem, s. 569–574.

⁴⁷ Ibidem, s. 575–585. Monopol ekonomii marksistowskiej zaczął słabnąć po śmierci Stalina. Powrót Gomułki do władzy i pierwsze lata realizacji programu społeczno-gospodarczego wymusiły nawet na zagorzalych dogmatykach zmianę poglądów i rewizję oficjalnej doktryny ekonomicznej. Wraz z II Zjazdem Ekonomistów Polskich w 1956 r. rozpoczął się wyraźny odwrót stalinizmu. Referat programowy wygłosił tym razem Oskar Lange. Wprawdzie referat wskazywał na pozytywne zjawiska minionego okresu, ale jednocześnie dowodził, że polska nauka ekonomiczna nie dostarczyła prawidłowych odpowiedzi na aktualne potrzeby tworzonej gospodarki socjalistycznej. W latach 60. i 70. XX w. polska myśl ekonomiczna próbowała wyrwać się z dotychczasowych ograniczeń ideologicznych. Poważnym osiągnięciem był powrót do pracy na uczelniach wybitnych ekonomistów, którzy odeszli w okresie wprowadzenia mark-

System centralnie kierowanej gospodarki nakazowo-rozdzielczej PRL, będący imitacją wzorca radzieckiego, charakteryzował się kilkoma ważnymi cechami, m.in. istnieniem niemal pełnego państwowego monopolu w dziedzinie działalności gospodarczej i taki system zarządzania, któremu podlegały nie tylko przedsiębiorstwa państwowe, ale także sektor spółdzielczy oraz do pewnego stopnia sektor prywatny. Ponieważ państwo przejęło na własność najważniejsze działy gospodarki oraz rozpoczęło proces kolektywizacji rolnictwa, musiało też dostosować system zarządzania gospodarką narodową do nowej struktury własności. Przyjęty został model radziecki, polegający na drobiazgowym planowaniu wszystkich aspektów gospodarki, który zastąpił system oparty na swobodzie podejmowania decyzji przez podmioty gospodarcze⁴⁸. Model ten przewidywał opracowanie planów pięcioletnich, które określały nie tylko zadania produkcyjne poszczególnych działów gospodarki narodowej, ale ustalały też wielkość i strukturę inwestycji, poziom płac, wielkość i strukturę zatrudnienia, wielkość obrotów z zagranicą, wielkość obiegu pieniądza i poziom kredytów, określały zadania w zakresie oświaty, nauki, służby zdrowia, gospodarki komunalnej i mieszkaniowej. Miały one regulować całe gospodarcze życie kraju. Nawet indywidualni rolnicy musieli liczyć się z państwowymi cenami skupu oraz zaopatrzenia w środki produkcji. Państwo starało się oddziaływać na wieś metodami pośrednimi: narzucając określone wielkości dostaw obowiązkowych i ustalając wysokość płaconych za nie cen. W Polsce proces kolektywizacji był bardzo powolny i w szczytowym momencie udało się skolektywizować około 10% areалу gruntów chłopskich. Tym samym rolnictwo w Polsce nigdy nie znalazło się pod pełną kontrolą państwa. Podobnie działo się również z rzemiosłem⁴⁹.

Kolejną ważną cechą było silne zmonopolizowanie podaży towarów i usług oraz ignorowanie bądź karanie inicjatywy indywidualnej, co wytworzyło socjalistyczną bierność ekonomiczną⁵⁰. System gospodarczy opierał się na parametrach ustalonych odgórnie przez władzę. W rezultacie zaistniał sztuczny świat gospodarczy, w którym o pozornej racjonalności jakiegoś działania można było zdecydować przez odpowiednie ustalenie parametrów na szczeblu centralnym.

W systemie gospodarki centralnie planowanej zasadnicze znaczenie przypisywano ilości, a nie jakości wytwarzanych dóbr. Dlatego firmy broniły się przed zmia-

sizmu do wyższego szkolnictwa. Byli to Edward Taylor, Witold Trąmpczyński, Stanisław Rączkowski, Waclaw Wilczyński, Oskar Lange, Michał Kalecki i inni.

⁴⁸ Z. Landau, W. Roszkowski, op.cit., s. 223.

⁴⁹ Ibidem, s. 91.

⁵⁰ Ibidem, s. 90.

nami profilu produkcji, gdyż mogło to grozić niepełnym wykonaniem rzeczowych zadań planu. Przedsiębiorstwa nie były zainteresowane postępowaniem technicznym, technologicznym i organizacyjnym, ponieważ państwo zapewniało odbiór całej wykonanej produkcji. Przedsiębiorstwa nie mogły też zbankrutować. Tym samym system gospodarki centralnie sterowanej hamował postęp techniczny, nie istniał bowiem samoczynny mechanizm zachęcający poszczególne przedsiębiorstwa do wdrażania produkcji nowych wyrobów i modernizacji już wytwarzanych⁵¹.

Istotną cechą była też wspomniana wcześniej izolacja gospodarki od handlu międzynarodowego. Wojciech Roszkowski twierdzi, że kontrolując całą gospodarkę i aspirując do kontroli całego społeczeństwa, władze komunistyczne starały się kontrolować informację, a dane statystyczne stały się instrumentem sprawowania władzy⁵².

W praktyce nigdy nie udało się również ograniczyć pieniądza do funkcji pasywnych. Nie mogąc uporać się z sumowaniem wielkości rzeczowych, za kryterium oceny działalności wykonawców planu uznano wartość pieniężną wykonanej produkcji obliczaną w nieprawdziwych, bo niezweryfikowanych przez rynek cenach. W rezultacie przedsiębiorstwa przestały interesować się produkcją dóbr pożądanых na rzecz maksymalizacji globalnych pseudowartości brutto. Doprowadziło to do powiększania się niedoborów jednych towarów, a jednocześnie wzrostu zapasów innych dóbr, powodując olbrzymie marnotrawstwo. Brak mechanizmu rynkowego powodował, że ceny można było ustalać jedynie przez sumowanie kosztów. Zysk występował jako procentowy narzut na koszty, a nie jako maksymalizowana nadwyżka efektu nad nakładem. W ten sposób odwrócona została całkowicie logika gospodarowania i logika rachunku ekonomicznego. Prymitywne instrumentalne wykorzystanie pieniądza bez mechanizmów rynkowych przyniosły długotrwałe problemy: załamanie rzeczowych proporcji w gospodarce, fałszywe ceny niezapewniające równowagi i nieinformujące o stopniu rzadkości, odrzucenie zasady racjonalnego gospodarowania. Cechy gospodarki scentralizowanej były źródłem rosnącej, wszechobecnej i dezorientującej fikcji ekonomicznej, wypaczającej obraz rzeczywistości gospodarczej. Spowodowało to wzrost pasywności ludzi, uczucie alienacji, obcość wobec państwa, demoralizację i korupcję. Upadły takie cechy cywilizacyjne, jak: rzetelność, odpowiedzialność i pracowitość⁵³.

Model gospodarki narzucony Polsce przez ZSRR w latach 40. XX w., utrzymywał się z pewnymi modyfikacjami do 1989 r. Zmieniał się tylko zakres nacisku ra-

⁵¹ Ibidem, s. 92.

⁵² Ibidem, s. 223–224.

⁵³ E. Okoń-Horodyńska, op.cit., s. 17–18.

dzieckiego na realizowanie określonych zadań gospodarczych. Najsilniejszy był za życia Stalina, później ulegał okresowej liberalizacji, następnie znów – szczególnie w okresie napięć między Wschodem i Zachodem – się zwiększał. Wiara w możliwość jego zreformowania trwała dość długo i publicznie nie podważała jej większość ekonomistów i polityków.

Powojenny proces rozwoju struktury i polityki gospodarczej Polski był podobny do procesu odbudowy gospodarki w Związku Radzieckim. Zgodnie z marksistowską koncepcją uprzemysłowienia odbudowa i industrializacja kraju powinna odbywać się w dwóch ściśle powiązanych ze sobą etapach. W pierwszej fazie głównym celem miało być stworzenie solidnej bazy produkcyjnej dla rozbudowy przemysłu ciężkiego. W drugim etapie dalsza rozbudowa przemysłu ciężkiego przebiegałaby równoległe z rekonstrukcją techniczną budownictwa, rolnictwa i transportu oraz pozostałych działów gospodarki. Z chwilą kiedy zaczęły działać akty prawne zmieniające ustrój społeczno-polityczny Polski, podobieństwa między zasadniczymi posunięciami w polityce gospodarczej Polski i Związku Radzieckiego stały się jeszcze większe⁵⁴.

Wiele zasadniczych problemów powojennej historii gospodarczej Polski nie doczekało się jeszcze opracowań naukowych. Wśród nich są kwestie o zasadniczym znaczeniu, do których zaliczyć można rolę Związku Radzieckiego w wytyczaniu linii rozwojowej polityki gospodarczej Polski. Nie wiadomo, czy radzieckie naciski dotyczyły wyłącznie problemów zasadniczych czy też mniej istotnych decyzji wykonawczych. Nie wiadomo też, czy naciski radzieckie były takie same w całym powojennym okresie, czy na przykład po śmierci Stalina Polska nie uzyskała większego zakresu swobody w polityce gospodarczej. Zasadniczą trudność powoduje też stosunkowo mała liczba wiarygodnych naukowo publikacji o powojennej gospodarce polskiej, ponieważ część historyków pisała swoje prace zgodnie z oczekiwaniami władz politycznych, stąd też ich wartość poznawcza – według współczesnych historyków – jest dość wątpliwa⁵⁵.

⁵⁴ L. Balcerowicz, *Socjalizm. Kapitalizm. Transformacja. Szkice z przelomu epok*, Warszawa 1997, s. 355.

⁵⁵ Z. Landau, *Gospodarka Polski Ludowej*, Warszawa 1994, s. 4.

The Outer and Inner Aspects of the Polish Economic Policy after the World War II

When in 1947 the United States proposed the Marshall Plan to Europe, the reaction of Russians was at first very curious but positive. They agreed to discuss the American proposal, but eventually they refused to take part in the American initiative. And they did not permit any socialist country to do so. The Soviet reaction to the Marshall Plan was the creation of the Council for Mutual Economic Aid (CMEA). The process of integration within the CMEA had an ideological and political character. The key point was to make specific ideological, economic, political, and military ties among socialist countries with a predominant role of the USSR.

After the World War II the Soviet Union imposed its economic model upon Poland. The model existed until 1989. Although the role of Russians in supervising the development of Poland was unquestionable, it requires a lot of further research.